

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Karakter, identiteit en subjectivering in de adolescentie

JAAP UBBELS

De psychoanalytische theorievorming over de adolescentie is traag op gang gekomen. Het is nog steeds de vraag of men de betekenis ervan voldoende inziet en gebruikt voor het genereren van ideeën. Echt baanbrekende inzichten werden pas in de jaren zestig van de vorige eeuw gepubliceerd door Peter Bos (1967, 1968) en Erik Erikson (1968).

Bos onderzocht de vorming van het 'karakter', een begrip met een lange en rijke psychoanalytische traditie. Erikson beschreef de betekenis van een individuele 'identiteit' in een toentertijd nieuw begrippenkader. Beide benaderingen hebben nog steeds een grote klinische betekenis, maar dan wel in de context van een hedendaags perspectief. Ik zal betogen dat zowel de oude als de nieuwe concepten in hun verstrengeling en onderlinge beïnvloeding belangrijk zijn voor het begrijpen van het ontwikkelingsproces.

¶ *De adolescentie*

Behalve de babytijd is er geen periode in het leven waarin complexe ontwikkelingen en veranderingen in zo'n korte tijd plaatsvinden. De lichamelijke en cognitieve rijping is genetisch bepaald. Deze brengt een psychische ontregeling teweeg die een groot beroep doet op de 'containende' mogelijkheden van het gezinssysteem en de maatschappelijke instituties, zoals de school. Dit betekent ook een 'tweede kans', in de zin dat de onderhandelingen met objecten in buiten- en binnenwereld opnieuw gevoerd worden. De gemoedstoestanen in deze levensfase verschillen radicaal van die van vroegere periodes, omdat de lichamelijke en cognitieve uitgroei het mogelijk maakt dat agressieve en seksuele verlangens en fantasieën nu ook werkelijk in daden worden omgezet. De transformaties worden vaak als een abrupte breuk in de beleving van subjectieve continuïteit ervaren. Enerzijds wordt terugverlangd naar een geïdealiseerde kindertijd die niet gekend of herinnerd, maar alleen in scène

kan worden gezet. Anderzijds groeit er een drang om een nieuwe, vreemde belevingswereld, met een ongewisse toekomst, vorm te geven. Het explosieve van de puberteit (Latijn: *pubertas* = rijpheid) en het helende van de adolescentie (Latijn: *adolescere* = opgroeien) gaan hand in hand. Wanneer een van beide componenten ontbreekt of te veel de overhand heeft, is het ontwikkelingsproces bemoeilijkt (Gutton 1998). Dit spanningsveld van breuk en heling is bepalend voor de overdracht en het proces van 'doorwerken' in de psychoanalyse van adolescenten. Het infantiele gaat daaronder verborgen en is moeilijk bereikbaar wanneer het te beangstigend of beschamend is.

Het verloop van de adolescentie kan chaotisch lijken omdat onvoorspelbaarheid en instabiliteit er essentiële kenmerken van zijn. Stoornissen van het zelfgevoel met een neiging tot dissociatie zijn schering en inslag. Bij tijd en wijle kunnen adolescenten in deze complexiteit gevangen raken. Juist in zulke situaties is het belangrijk om de onderstroom te blijven waarderen naar onafhankelijkheid, groei, intimiteit en 'sublimatie'.¹

Het 'karakter' en de 'identiteit' krijgen in de adolescentie verder vorm binnen een wijder proces van subjectivering. Het zijn regulerende principes met een verschillende verschijningsvorm en theoretische achtergrond.

¶ Peter Blos

Blos beschreef het adolescentieproces als een beslissende fase in de vorming van het karakter (Grieks: *charassein* = insnijden, graveren). De psychoanalytische karakterologie is verouderd, maar Blos doelde meer in het algemeen op de vorming van een geautomatiseerde structuur van zelfregulatie. Hij hechtte grote betekenis aan de emotionele regressie in de vroege adolescentie. Infantiele verlangens en fantasieën die in de latentie geduldig hebben gewacht op een herkansing, presenteren zich opnieuw, abrupt en rauw, ergens in het gebied tussen droom en daad. De buitenwereld wordt verleidend en bedreigend, het vertrouwde maakt plaats voor het *Unheimliche*. De toetsing van een met anderen deelbare werkelijkheid en het vermogen om buiten- en binnenwereld van elkaar te onderscheiden staan onder grote druk. De belevingswereld verarmt omdat er emotioneel minder geïnvesteerd kan worden in de buitenwereld van objecten. De behoefte aan innerlijke veiligheid wordt gezocht in verbondenheid met de archaische moeder in de vorm van grandioosheid, almacht en infantiele bevredigingen. Het regressieve brengt jonge adolescenten weer in contact met hun vroege kindertijd, maar omdat deze binnenwereld moeilijk te verdragen valt, vormt dit tegelijkertijd een innerlijke drijfveer tot transformatie. Blos (1967) noemde het vermogen om tussen regressieve en progressieve gemoedstoestanden te bewegen een van de meest wezenlijke en unieke kwaliteiten van de adolescentie. Regressie is een basale voorwaarde voor progressie.

In het progressieve proces van karaktervorming onderscheidde Bloos vier essentiële uitdagingen: [1] de tweede separatie-individuatie (waarmee hij doelde op de omvormingen van het innerlijke object — het fantasiesysteem waarmee wij onszelf reguleren en de buitenwereld tegemoet treden — tussen de latentie en de jonge volwassenheid), [2] het stabiliseren van traumatische elementen in de eerdere ontwikkeling, [3] het tot stand komen van een seksuele identiteit en [4] een continuïteit in het zelfgevoel. Bloos (1968) schreef bezorgd over ‘gemiste kansen’, wanneer ontwikkelingsuitdagingen niet worden aangegaan. Ook waarschuwde hij voor het gevaar dat er een verslaving optreedt aan de gemoedstoestanden van de adolescentie — de roes, de triomf, de nonchalance — zonder werkelijke, innerlijke losmaking. Impliciet schreef Bloos ook over de vorming van een identiteit, waarbij hij zich vooral richtte op het gevoel van continuïteit. Bij het verwerven van emotionele autonomie is het belangrijk dat er een innerlijke verbondenheid met het verleden blijft bestaan, maar wel met eigen keuzes.

Bloos dacht binnen de klassieke psychoanalytische traditie die zich richt op het uiteenrafelen van het krachterspel binnen de psyche. De ‘synthetische functie van het Ik’ werd geacht vanzelf haar werk te doen. Erikson trad buiten de traditie door zich op het integratieve proces te richten.

¶ *Erik Erikson*

Erikson (1968) beschreef het ingroeien in de maatschappelijke werkelijkheid. De identiteit ontwikkelt zich in een leerproces waarin de eigen innerlijke behoeften worden afgestemd op de betekenis die deze hebben voor anderen. ‘Identiteit’ is een integratie, een *Gestalt*, die meer is dan de som der delen en die niet kwalitatief gedefinieerd kan worden, zoals ‘karakter’ en ‘karaktertrekken’. Deze integratie komt in de adolescentie tot stand onder invloed van tal van factoren. De neurobiologische ontwikkeling verschaft bijvoorbeeld nieuwe cognities en integratiemogelijkheden in de vorm van het abstracte denken en de zelfreflectie.

In de adolescentie wordt een antwoord gezocht op levensvragen als ‘Wie ben ik?’, ‘Wat kan ik?’ en ‘Wat wil ik?’. Wanneer het cognitief en emotioneel bewogen antwoord gevonden wordt kan het daaraan ontleende identiteitsgevoel beschouwd worden als een evenwicht in de intermediaire ruimte van binnen- en buitenwereld. Een toenemende consistentie markeert de psychologische overgang van de vroege naar de late fasen van de adolescentie en de jongvolwassenheid. Men wordt iemand die zich in het verloop van de tijd en in diverse omstandigheden één en dezelfde persoon voelt (Laatlatijn: *identitas* = gelijkheid), iemand die te herkennen valt en herkend wordt temidden van anderen met wie hij of zij maatschappelijk verbonden is.

Een adolescent staat geleidelijk anders in de wereld. Er dient zich een nieuwe, langverwachte werkelijkheid aan, die soms te mooi is om waar te zijn maar

ook bitter kan tegenvallen. Erikson (1968) schreef over identiteit als ‘het werkelijkheidsgevoel van het zelf’. ‘Het zelf’ is een term, geworteld in het gewone taalgebruik, waarmee iets aangegeven wordt over hoe wij onszelf ervaren. Met het begrip ‘identiteit’ wordt daaraan een subjectieve en intersubjectieve dimensie toegevoegd die moeilijker grijpbaar is. De kritiek op Erikson is dat zijn theoretische constructie van het concept ‘identiteit’ te statisch is, te weinig rekenschap geeft van de betekenis van relaties en een snel veranderende samenleving.

¶ *Karakter en identiteit in een adolescentenanalyse*

De drieëntwintigjarige Annie voelt zich niet in staat haar leven vorm te geven. Haar problematiek is een schoolvoorbeeld van een gestagneerde separatie-individuatie in de adolescentie. De zure, kritische toon van haar als almachtig beleefde moeder is in fantasie en in werkelijkheid alom aanwezig. Wanneer moeder excursies organiseert om haar kamer op te ruimen, onderwerpt Annie zich. Het nauwelijks verborgen libidineuze genoeg van deze interacties versterkt de binding. Annie heeft haar moeders afweerstructuur overgenomen waarin door controle houden en netjes zijn bedreigende, onaangename en angstige gevoelens weggewerkt worden.

Het eerste analysejaar is gekenmerkt door een heftige positieve overdracht. Tot haar grote schrik vertrouwt zij mij haar verlangens toe naar warmte en genegenheid en haar behoefte om haar lichaam te laten zien. Vervolgens komt de keerzijde van dit verlangen naar voren als een grote schaamte. Zij is bang dat ik haar lelijk zal vinden, haar borsten te klein en haar benen te behaard. Het is onvoorstelbaar dat een ander naar haar verlangt. In handelingen kan Annie dit gemakkelijk bewijzen. Wanneer zij vol verwachting toeloopt naar een jongen die zij bewondert, ontvangt zij slechts een lege blik. Zij huilt uur na uur en wast na afloop haar gezicht, want niemand mag haar emotionele ontredde zien. Spontaan gevoel betekent een verlies van controle en autonomie. Geleidelijk treedt er een verschuiving op naar het volmaakte tegendeel hiervan en jarenlang probeert zij mij er volhardend van te overtuigen dat zij een meisje is dat alleen waardeloze en vieze rommel kan produceren. Soms laat zij iets meer zien van haar sadistisch gekleurde binnenwereld. Daar is haar broer vergroeid en kromgetrokken als een mismaakte dwerg; als zij hem omverduwt ligt hij als een kever op zijn rug. Wanneer zij zich laat gaan in fantasieën over wraak, keren prompt de dwangsymptomen terug waar zij in haar kindertijd onder heeft geleden. Zij herstelt de controle middels een uiterst beheerste modulatie van haar gevoelsleven waarin wrokkige bitterheid overheerst. Zij heeft zich staande kunnen houden met kinderfantasieën over almacht en nu weigert zij die op te geven. Alleen wanneer een ander er echt oor voor

heeft, zijn de boventonen van tederheid en een behoefte aan eigenheid nog wel te horen.

Door duidingen worden kleine verschuivingen in de sterke gevoelsafweer bewerkstelligd. Met <duidingen> bedoel ik dat ik er niet voor terugschrik om andere mogelijkheden te laten zien: <Je wilt dat ik je hand vasthoud en je scriptie schrijf.> <Wanneer jij je sterk voelt, dan is er maar plaats voor één.> <Als het goed met je gaat, moet je dat direct weer ongedaan maken.> Het belangrijkste wellicht is dat zij minder bang wordt voor haar fantasieën over wraak en haar behoefte om zichzelf daarvoor te straffen. De destructieve kracht van het narcisme waarin zij gevangen is, kan wat afvloeien doordat zij mij beleeft als betrouwbaar. Zij kan mij niet kapotmaken en ik wil haar niet kapotmaken. Dat deze veiligheid hoop geeft, blijkt uit een geleidelijke differentiatie van de innerlijke beelden van de relatie met haar moeder. Haar moeder is niet alleen destructief, jaloers en vitterig, maar er komt ook ruimte voor het goede van moeder, in de vorm van steun, stimulans en gezien worden. Zij herinnert zich bijvoorbeeld dat haar moeder over haar sprak als <een baby die zo nieuwsgierig was dat zij haar hoofd boven de rand van de wieg uitstak>. Hieraan is een gevoel van eigenheid verbonden: <Zo ben ik en wil ik zijn.>

Haar identiteit groeit door <gewone> successen in het dagelijkse leven, zoals lesgeven op school, waar zij geniet van de spontane reacties van leerlingen. Achter de reactievorming van Annes nauwkeurige correctiewerk komen haar taalgevoeligheid en literaire begaafdheid geleidelijk beter naar voren. Zij ontwikkelt zich hierin zodat deze een centrale plaats krijgen in haar zelfbeeld. Door anderen wordt zij erkend en gewaardeerd om wat zij in haar werk laat zien. Annie ontleent een gevoel van kracht aan deze groeiende identiteit: <Zo wil ik worden en gezien zijn.> Zij ontleent ook kracht aan een gevoel van verbondenheid met haar vroege kindertijd. De wortels van haar literaire ontwikkeling liggen in haar eenzaamheid als kind. Als haar ouders zich bezighielden met haar ziekelijke broer, troostte zij zich door te lezen. Haar moeder hield van voorlezen en stimuleerde Annie al vroeg om zelf kinderboeken te lezen. Deze sublimatie wordt gevoed door een onbewuste, veiligheid biedende fantasie over een exclusief samenzijn met moeder. De omstandigheden waaronder een kind zich taal, lezen en schrijven eigen maakt, geven een speciale kleur aan de functies en het latere gebruik ervan. Annie had hierdoor toegang gekregen tot een opwindende wereld van interacties met anderen. Dit krijgt ook voor de analyse betekenis omdat het vertrouwen in de mogelijkheden van de taal een belangrijke pijler is van het analytische proces.

¶ Identiteit en intersubjectiviteit

Binnen de intersubjectieve stroming is het identiteitsconcept pas echt goed tot zijn recht gekomen (Wallerstein 1998). Identiteit impliceert zowel een verbondenheid als een onderscheid. Door de overeenkomsten en de verschillen met de ander worden wij geconfronteerd met wat ons tot onszelf maakt. Door de intersubjectiviteit in rekening te brengen onderkennen we dat de waarneming van onszelf en de buitenwereld complex is en voortdurend verandert. Wij willen zien en gezien worden, in ons doen en laten, in onze sterke en zwakke kanten. Zo ontwikkelen wij ons aan de ander en wordt de kern van een gevoel van «zijn» gevormd en in stand gehouden. Het begrip «identiteit» omvat het gebied tussen «zijn» en «worden». Bovendien ontleen wij geen identiteit aan wat wij voelen, maar aan wat wij doen.

Het gevoel van identiteit berust op eindeloos voortdurende reflectieve processen waarin interactieve scènes worden vergeleken. Deze scènes zijn gesitueerd in de psychische werkelijkheid en worden tegelijk ook «werkelijk» uitgespeeld in het sociale handelen. Innerlijke representaties worden voortdurend vergeleken met sociale rollen, verwachtingen, handelingen, gevoelens, het verhaal dat vertaald wordt, objecten, dromen. In deze «identiteitsarbeid» (Bohleber 1999) wordt gezocht naar een balans. Uit deze onbewust verlopende metacognitieve reflectie ontstaat *een zich steeds vernieuwend identiteitsgevoel*. In de loop van de adolescentie krijgt het groeiende identiteitsbesef echter ook een regulerende functie. Een persoonlijke identiteit kan zo begrepen worden als een subjectieve eenheid, als een innerlijke balans van het subject dat als een open systeem een relatie heeft met de buitenwereld. Identiteit wordt de «organisator» van het subject, van subjectiviteit en intentionaliteit.²

Identiteiten zijn voortdurend in beweging binnen relaties en machtsverhoudingen met anderen. Deze relaties hebben een belangrijke «containende» functie voor adolescenten die worstelen met existentiële angsten, zoals de angst niet geaccepteerd en buitengesloten te worden.

Door een dialectiek tussen intrapsychische en intersubjectieve gezichtspunten kunnen wij greep krijgen op de complexiteit van het identiteitsconcept. De wisselwerking tussen binnen- en buitenwereld is immers beslissend. Alleen de werkelijkheid van de ander geeft de mogelijkheid om beelden van zichzelf en de ander te corrigeren (Fonagy & Target 2007). Een identiteit die van binnenuit wordt nagestreefd maar door de buitenwereld niet wordt erkend, kan niet worden getoetst. Een identiteit die van buitenaf wordt aangekeken, maar innerlijk niet wordt geaccepteerd, kan geen deel worden van de eigen subjectiviteit. Wanneer de verwachtingen van de binnenwereld niet in overeenstemming te brengen zijn met die van de buitenwereld ontstaat er een crisis in de psychische werkelijkheid. Het identiteitsgevoel wordt bedreigd of gaat verloren. Juist in zulke periodes is er een sterke hang naar handelen,

naar zichzelf ervaren in de ogen van anderen. Steeds opnieuw wordt getoetst hoe de eigen persoon door anderen wordt gezien.

¶ *Subjectivering en subjectposities*

De Franse adolescentenanalyticus Cahn (1998) beschreef de adolescentie als een proces van 'subjectivation' ('subjectivering'). In het Engels is dit vertaald als 'becoming-a-subject' ('subjectwording') (Kennedy 2000). Subjectivering is de ontwikkeling van een 'manier van zijn',³ 'het verlenen van betekenis aan de voortdurende stroom van innerlijke en uitwendige veranderingen die de wereld in beweging zetten' (Cahn 1998, p. 152). Dit is meer een proces van differentiatie dan van separatie. Steeds vormen zich nieuwe betekenissen van waaruit weer andere betekenissen gegenereerd worden. Betekenissen worden coherenter, gedifferentieerder en genereuzer. Dit proces kan leiden tot confrontatie met betekenissen die innerlijk moeilijk verdragen worden en de kern bedreigen van het persoonlijke 'zijn' (p. 153). Soms raken jonge mensen zonder dat zij er zichzelf goed van bewust zijn, in paniek omdat zij zich bedreigd voelen in de narcistische kern van hun bestaan. Innerlijke betekenissen van gevoelens en gedrag worden dan vernietigd en gaan verloren in een proces van 'ontbinding'. Zowel het lichaam als de buitenwereld worden *unheimlich*. Het vignet van de analyse van Annie is een voorbeeld van zo'n crisis in de adolescentie waarin de subjectivering ten onder gaat doordat de behoefte aan het verlangen van de ander te beangstigend is. 'Om het subject te vinden, is het verlangen noodzakelijk [...] wij verlangen naar het verlangen van de ander' (Kennedy 2000, p. 879). Het laatste redmiddel in zo'n situatie is dan hard, en soms ook met geweld, roepen om een wereld die vertrouwd voorkomt.

Cahn denkt vanuit de metapsychologie. Het vermogen tot subjectivering is voor hem een Ik-functie die door innerlijke conflicten verstoord kan worden. Hij geeft zich daarbij volledig rekenschap van de betekenis van de omgeving en externe objecten. Subjectivering is een uiterst beweeglijk proces. Het leidt niet tot een 'bevroren staat van zijn', maar is juist gebaseerd op het vermogen om steeds andere brokstukjes subjectiviteit te vormen, 'posities van subject-zijn' ('subjectposities').⁴ De verbrokkeling is op zichzelf geen teken van psychopathologie zoals met de DSM-IV-term 'identiteitsdiffusie' wordt aangeduid. Tussen de verschillende brokstukjes bestaat geen dynamische relatie, het ene is geen afweer of een regressie ten opzichte van het andere. De innerlijke dialoog vanuit de ene subjectpositie wordt afgewisseld met dialogen uit andere subjectposities. Deze dialogen vullen elkaar aan en betwisten elkaar. Zo geven adolescenten betekenis aan de veranderingen, aan het nieuwe dat zij tegenkomen en krijgen zij greep op de werkelijkheid. Het beeld van de gefragmenteerde mens moge beangstigend zijn, het geeft wel zicht op de disharmonie van de adolescentie en op de complexiteit ervan in een snel veranderende, multi-culturele samenleving (Briggs 2008; Ubbels 2009).

De beschikbaarheid van *containende organizers*, in de vorm van betekenisvolle relaties met mensen of instituties — of een psychoanalytische behandeling — waarin men zich in een gehechtheidsrelatie geaccepteerd, gezien en gehoord voelt, is een basale voorwaarde voor de voortgang van subjectivering. Dit zoeken naar *containment* gebeurt binnen een krachtenveld waarin adolescenten zich afwisselend krachtig, kwetsbaar en angstig voelen. Een veilige basis bevordert het vermogen om heen en weer te bewegen tussen subjectposities. Daarom is het in het gesprek met angstige adolescenten zo belangrijk om hun perspectief, «subjectpositie», zo zorgvuldig mogelijk te spiegelen. Pas daarna is er soms ruimte voor andere perspectieven. Wanneer adolescenten *containment* vinden door zich met hart en ziel in de normen en waarden van een groep te begeven, is het pluriforme concept «identiteit» meer op zijn plaats.

Intrapsychisch blijft «de synthetiserende functie van het Ik» streven naar harmonie en continuïteit, naar een identiteit als organisator van het subject. Wanneer het lukt om verschillende subjectposities door innerlijke omvorming, nieuwe ervaringen en handelingen te integreren, dan kan dat plotseeling een diepe bevrediging en geluksgevoel geven, een gevoel van continuïteit, heelheid en nieuwe integriteit.

¶ *Subjectposities en identiteit in de analyse van Ben*

Tot en met zijn kleuterjaren was de twaalfjarige Ben als een wonderkind op handen gedragen, daarna viel het leven hem erg tegen. Hij was een somber, lusteloos latente kind met functiestoornissen, zoals bedwateren en hoofdpijnen. Er was hem veel beloofd, maar in de latentie had hij weinig steun gekregen bij het verwerven van «vaardigheden en gereedschap» (Erikson 1968). Daardoor kwamen de dagelijkse vernederingen waaraan kinderen blootstaan in de moeilijke jaren van de vroege adolescentie sterker aan dan dat normaal het geval is. Hij voelde zich voortdurend tekortschieten en kon zich alleen reguleren door de werkelijkheid terzijde te schuiven. Het ene analyse-uur sprak hij over grote projecten waarmee hij bewondering zou oogsten, het volgende uur was hij terneergeslagen, klaagde over hoofdpijnen en voelde zich totaal mislukt. Dit is een illustratie van de emotionele diepte van een kwetsbaar zelfgevoel in de vroege adolescentie. Ben worstelde om zich staande te houden door middel van een snelle afwisseling van subjectposities. Destijds vroeg ik mij af of hier de kiem zou kunnen liggen van een persisterende Ik-splijting, twee verschillende toestanden van «zijn». Nu besef ik beter hoe belangrijk het is om goed oog te blijven houden voor de gezonde aspecten in de ontwikkeling. Ben kreeg meer greep op een met anderen deelbare, intersubjectieve werkelijkheid, maar *tijdelijk* ging dit gepaard met heftige gevoelens van diepe onmacht en compensatoire almacht.

Aan het begin van het tweede analysejaar durft Ben mij te vragen of ik zijn muziek mooi vind. Daarna is er geen houden meer aan. Uur na uur vraagt hij mij om bewondering te tonen. Aangezien bewondering zich niet laat afdwingen, kan ik, hoe ik mijn best ook doe, niet geven wat hij verwacht. Ben raakt teleurgesteld, heeft het gevoel dat ik hem belachelijk maak, voelt zich geplaagd en vernederd. Hij verzucht dat iedereen zijn werk mooi vindt, behalve zijn ouders en zijn analyticus. Gestuwde agressie verwordt in een psychoanalytische behandeling gemakkelijk tot een sado-masochistische interactie, waarin Ben zich geplaagd en zijn analyticus zich hopeloos overvraagd voelt. Zoveel mogelijk probeer ik de aandacht te verschuiven van beroemdheid en bewondering naar de betekenis van samenwerken en gezelligheid. Van zijn kant begint Ben mij te honen: 'Jij begrijpt niets van mij omdat je niet weet wat een kunstenaar is... Ik ken jouw soort, Ubbels, diep van binnen denk je dat je zelf een kunstenaar bent, maar ik doorzie je.' Na zulke uren, waarin hij mij onder vuur neemt, kan Ben iets onder woorden brengen van zijn pijn en vernedering. Zodoende biedt de analyse een mogelijkheid gezamenlijk te verdragen dat hij in zijn torenhoge kunstzinnige aspiraties ook erg eenzaam is en zich voortdurend bedreigd voelt door leeftijdsgenoten die zich vaak in groepsverband tegen hem keren. Ben zegt dat hij weer 'zo'n afbraakgevoel heeft', waarop ik antwoord dat hij dat gelukkig kan voelen. De toenemende autonomie, de geleidelijk verbeterende integratie van zijn kwetsbaarheden, wijzen in de richting van een adolescentenontwikkeling in de termen van Blos.

Ben kreeg al als klein kind een identiteit opgelegd van een artistiek wonderkind. Hij moest in de ogen van zijn ouders onbewust iets waarmaken wat hem niet eigen was. Natuurlijk hunkerde Ben ook zelf naar de almacht van beroemdheid. Allicht was hij niet in staat om het intrapsychische en interpersoonlijke ieder een eigen plaats te geven. In de analyse zien wij Ben in een cruciale ontwikkelingsfase, worstelend om zijn subjectiviteit en een gevoel van identiteit te definiëren, zowel vanuit zichzelf als binnen de context van het systeem waarin hij opgroeit. Wisselend neemt hij zichzelf waar vanuit de ene invalshoek en de andere (Becker & Shalgi 2006). In zijn beleavingswereld wordt de confrontatie met de teleurstellingen van zijn ouders gerepresenteerd als een diep gevoel van onbehagen, als een allengs groeiend gevoel van onveiligheid en hopeloosheid. Ben ageert het volmaakte egendeel uit van het 'wonderkind' dat hij eens was. Hij heeft ernstige leerstoornissen en de muziek waarvoor hij bewondering vraagt is opvallend fantasieeloos. Daarom is het in de analyse zo belangrijk om hem steeds te zien op die momenten waarin hij toont hoe hij zichzelf vorm wil geven. Een voorbeeld: Ben zit in de hoge vensterbank en onderwijst mij over de vogels. Allebei zijn wij erover verbaasd hoeveel hij weet en hoe goed hij zijn verstand gebruikt. Dit is een moment van intersubjectieve erkenning, dat veiligheid verschaft, een houvast van waaruit wij de werkelijkheid verder kunnen on-

derzoeken en kunnen onderhandelen over betekenissen. Het gevoel van almacht heeft niet alleen een destructieve uitwerking, het geeft ook de mogelijkheid om te experimenteren met identiteiten. Ben wil met mij schaken om te laten zien dat hij mij aankan: «Ik ben jong en sterk en jij bent oud...» Dit is een terechte constatering, want in het leven komt met rasse schreden het moment dat Ben aan zet is. Hij stort zich in het filosoferen, wat hem de mogelijkheid biedt om moeilijkere en meer abstracte zaken over zichzelf en de wereld om hem heen te onderzoeken. Nieuwe subjectposities dienen zich aan wanneer hij vertelt over een meisje dat hij lief en mooi vindt. «Ik weet dat ik van jou met haar moet neuken, maar ik laat mij door jou niet langer de les lezen want ik ben niet langer bang van jou...»

Zo'n twaalf jaar na afloop van de analyse heeft Ben, die dan achter in de twintig is, mij eens opgezocht om te vertellen hoe het met hem gaat. Hij is geluidstechnicus geworden, een beroep dat hem een identiteit verschaft waarin hij zich geaccepteerd en gewaardeerd voelt door het intellectuele en kunstzinnige milieu van zijn ouders. Het gaat hem goed, hoewel hij beseft dat hij kwetsbare kanten heeft. Daarmee doelt hij op het «weeë» gevoel dat komt opzetten op momenten dat een assertieve houding volgens zijn artistiek begaafde vrouw meer op zijn plaats zou zijn.

Dit geeft mij nu reden tot nadenken. Heb ik vijftientwintig jaar geleden de volharding van Ben waarmee hij volhield dat hij een kunstenaar was, wel voldoende gewaardeerd? Waardering voor de eigen weg naar een identiteit die toegang verschaft tot datgene waar hij bij wil horen, tot wat hij bewondert en mooi vindt? Heb ik de kwetsbaarheid van de vroege adolescentie niet te veel vanuit een *verstoorde* ontwikkeling van het narcisme en de (anaal-narcistische) driftmatigheid benaderd?

In iedere relatie tussen mensen is er een spanningsveld tussen fantasieën om te zijn als een ander, te horen bij een groep, en fantasieën over de identiteit die je door een ander krijgt aangereikt en die niet zelden wordt opgelegd. In dit spanningsveld van macht en onmacht vormen mensen nieuwe representaties van zichzelf en anderen terwijl zij onderhandelen over hun identiteit (Berenstein 2001). Ben voerde een hevige strijd om zijn eigen subjectiviteit, om een persoon te worden die zichzelf binnen zijn afhankelijkheidsrelaties kan ervaren als een «subject», als denkend, voelend, handelend en verantwoordelijk. De ontwikkeling van zijn eigen subjectiviteit confronteerde Ben echter ook met het «anders» zijn en met het besef dat «de anderen» net als hij denkende en voelende mensen zijn, die zijn eis om erkenning van zijn identiteit niet direct inwilligen.

Hoewel er geen ontwikkelingslijn van «subjectwording» voorhanden is, wordt aangenomen dat deze een aanvang neemt in de gewone dagelijkse omgang en verzorging van een kind door zijn ouders (Mahler 1975). Ouders en kinderen blijven binnen machtsrelaties voortdurend in onderhandeling over

hun subjectiviteit. Het woord 'moeder' krijgt ieder levensjaar een andere betekenis. Een kind van vijf kan alleen de trap oplopen, een kind van acht kan een boodschap doen om de hoek. In de adolescentie komen deze onderhandelingen met interne en externe objecten in een stroomversnelling

¶ Conclusie

Een karakter wordt net zo min in de adolescentie 'uitgebroed' als een identiteit zich lineair ontwikkelt om vervolgens na de adolescentie als zodanig te blijven bestaan. Tegenwoordig heeft men meer oog voor de betekenis van discontinuïteit, fragmentatie, en wordt beseft dat men zich deze processen niet dynamisch genoeg kan voorstellen. Een betrekkelijk nieuwe dimensie is toegevoegd door het concept 'subjectivering' dat zowel intrapsychische als intersubjectieve posities in zich verenigt.

Literatuur

- BECKER, M. & SHALGI, B. (2006). Self-determination and intersubjectivity. *Psychoanalytic Study of the Child*, 61, 155-169.
- BERENSTEIN, I. (2001). The link and the other. *International Journal of Psychoanalysis*, 82, 141-151.
- BLOS, P. (1967). The second individuation process of adolescence. *Psychoanalytic Study of the Child*, 22, 162-187.
- BLOS, P. (1968). Character formation in adolescence. *Psychoanalytic Study of the Child*, 23, 245-263.
- BOHLEBER, W. (1998). Psychoanalyse, Adoleszenz und das Problem der Identität. *Psyche*, 53, 507-529.
- BRIGGS, ST. (2008). *Working with adolescents and young adults*. Londen: Palgrave Macmillan.
- CAHN, R. (1998). The process of becoming-a-subject in adolescence. In M. Perret-Catipovic & F. Ladame (red.), *Adolescence and psychoanalysis* (p. 149-160). Londen: Karnac Books.
- CAHN, R. (1999). *L'adolescent dans la psychanalyse — L'Aventure de la subjectivation*. Parijs: Presses Universitaires de France.
- CAVELL, M. (2006). *Becoming a subject*. Oxford: Oxford University Press.
- ERIKSON, E. (1968). *Identity, youth and crisis*. New York: Norton/Vertaling (1971): *Identiteit — Jeugd en crisis*. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum.
- FONAGY, P. & TARGET, M. (2007). Playing with reality IV — A theory of external reality rooted in intersubjectivity. *International Journal of Psychoanalysis*, 88, 917-939.
- FREUD, S. (1908). Charakter und Analerotik. *Studienausgabe IV* (p. 25-30): Frankfurt: S. Fischer.
- GUTTON, P. (1998). The pubertal, its sources and fate. In M. Perret-Catipovic & F. Ladame (red.), *Adolescence and psychoanalysis* (p. 133-148). Londen: Karnac Books.
- KENNEDY, R. (2000). Becoming a subject — Some theoretical and clinical issues. *International Journal of Psychoanalysis*, 81, 875-892.
- MAHLER, M. S. (1975). *The psychological birth of the human infant*. New York: Basic Books.
- UBBELS, J. (2009). Etnische identiteit. In M. Thys & W. Gomperts (red.), *Vergesichten — Over transculturele psychoanalyse* (p. 91-111). Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- WALLERSTEIN, R. S. (1998). Erikson's concept of ego identity reconsidered. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 46, 229-247.

SUMMARY

Character, identity and subjectivation in adolescence

Forty years ago Peter Blos and Erik Erikson published pioneering articles on adolescence, respectively in metapsychological terms of ‘character’ — the intrapsychic formation of an automatized structure of self-regulation — and in terms of a then new psychoanalytical construct, ‘identity’. Both ‘character’ and ‘identity’ remain valuable concepts — necessarily, however, in the context of a contemporary perspective. Since intrapsychic and intersubjective perspectives are both indispensable to an understanding of adolescent development, a dialectal approach is necessary.

Key words: character, identity, intersubjectivity, subjectivation, subject position

Noten

- 1 Sublimatie is een hoeksteen van het psychoanalytische karakterconcept (Freud 1908). Ongelukkigterwijze wordt sublimatie veelal in samenhang gebracht met conflict en afweer. Sublimatie (of sublimering) is een begrip dat betrekking heeft op het overbruggen van de kloof tussen de diepere lagen van de psyche, de lichamelijkheid — de peristaltiek van het maag-darmstelsel, de sensitiviteit van de huid, het ritme van slapen en waken — verlangens, passies, fascinaties en menselijke activiteiten op het hoogste ethische en esthetische niveau.
- 2 Onder een ‘subject’ wordt het geheel van complexiteiten van een volwassen mens verstaan, alle lagen van diens beleavingswereld en levensgeschiedenis met alle ambigüiteiten die in de psyche liggen opgeslagen (Kennedy 2000, p. 882).
- 3 In het Frans schrijft Cahn (1999, p. 52) over ‘une manière d’être’. In een voetnoot wijst hij erop dat ‘manière’ is afgeleid van het Latijnse manuarius: ‘van/in de hand’. Het meest specifieke van het subject is het vermogen om greep te krijgen op (‘mettre la main à la pâte’) de wereld en het object.
- 4 De betekenis van ‘subject-zijn’ kan geformuleerd worden als ‘iemand zijn die zichzelf herkent als een «Ik» met een eigen kenmerkend perspectief, als een handelend persoon die in staat is tot zelfreflectie en tot het nemen van verantwoordelijkheid voor zichzelf en sommige van zijn of haar handelingen op althans enkele gebieden van het leven’ (Cavell 2006, p. 1).
- 5 De term ‘hatching’ (uitbroeden) ontleent Blos (1968, p. 142) aan Mahler (1975, p. 53, 54). Deze beschreef hoe een eerste besef van individualiteit (subjectiviteit) van de peuter op de symbiotische membraan met de moeder wordt uitgebreed. Een begin van subjectivering wordt mogelijk gemaakt door de vorming van een systeem van herinneringen aan moeders komen en gaan, met ‘goede’ en ‘slechte’ ervaringen.

Manuscript ontvangen 7 maart 2009

Definitieve versie 2 november 2009